

ПРАВО ПАТРОНАТУ ТА ПОШИРЕННЯ УНІЇ
НА УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ НАПРИКІНЦІ XVI –
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА)

Проблема ролі регіональних чинників в поширенні унії на території Київської митрополії кінця XVI – першої половини XVII ст. не знайшла поки що достатнього висвітлення в працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Основна увага істориків, що досліджують історію Уніатської Церкви, зосереджена переважно на історії її ієрархії або Василіанського Чину. При цьому ситуація в окремих регіонах митрополії служить, як правило, лише тлом для ілюстрації загальних політичних подій, які проходилися щодо уніатів Речі Посполитої. Втім, попри всю важливість ролі єпископату та ченців-василіан у політичному, духовному та релігійному житті Уніатської Церкви, регіональний аспект її історії відіграє не меншу роль для усвідомлення значення унії в історичній долі України зазначеного періоду. Без його з'ясування неможливо дати відповідь на питання, яке вже два століття є наріжним каменем суперечок між істориками різних наукових шкіл та релігійних конфесій щодо місця Уніатської Церкви в історії українських та білоруських земель.

Незважаючи на очевидну заполітизованість та конфесійну заангажованість дискусійних питань історії унії, вони все ж лишаються актуальними досі і вимагають наукового розв'язання. Один із можливих шляхів розв'язку – дослідження становлення парафіальної сітки Уніатської Церкви, пошук представників уніатського віросповідання в середовищі світської регіональної еліти (князі, магнати, шляхта, міщанство), з'ясування ступеня релігійної активності уніатського духовенства в регіонах та успішності їх проповіді церковної єдності тощо. Доводиться констатувати, що, на жаль, історики Церкви досі не приступали до системного вивчення згаданих проблем. Усвідомлюючи, що розв'язати згадане питання в межах одного дослідження практично неможливо, спробуємо дослідити один із аспектів цієї наукової проблеми, зосередивши свою увагу на процесі запровадження унії в приватновласницьких маєтках, найбільш підвладних дії так званого права патронату. Вважаємо запропонований шлях розв'язання проблеми досить продуктивним, з огляду на матеріал, який відклався в результаті активізації релігійних рухів в межах Волинського воєводства.

Попередньо зауважимо, що, незважаючи на реалії пізньосередньовічної доби, тогочасна Церква аж ніяк не була інституцією, ізольованою від суспільства (причому, йдеться про переломну епоху історії, пов'язану з проголошенням унії в Бересті). Перебуваючи під патронатом короля та політичного народу Речі Посполитої – шляхти, церква безпосередньо залежала від релігійних симпатій землевласників, в межах володінь яких знаходилися храми східного обряду. Користуючись безумовним правом подавання священників до парафій та настоятелів до монастирів, шляхта на власний розсуд вирішувала, духовенство якої конфесії буде вести пастирську діяльність в межах її маєтків. Зрозуміло, що за таких обставин особливу роль в поширенні (або стриманні)

унії відігравали магнати – великі землевласники, у володінні яких зосереджувалися цілі волості з містами та десятками сіл. Маючи вплив на дрібну та середню шляхту, магнати мали змогу на повітових сеймиках проводити прихильні або ворожі унії постанови та лобювати інтереси тієї чи іншої конфесії на рівні вищих державних органів влади.

Таким чином, не вірні, не парафіяльне духовенство, і навіть не князі церкви – єпископи, мали вирішальне слово у справі поширення унії в єпархіях. Образно кажучи, ключі від «Царства Небесного» лишилися в руках політичного народу Речі Посполитої – магнатів і шляхти, патронів тисяч церков та безроздільних господарів у своїх володіннях. У межах державних земель (королівські столові маєтності) функції дідачів фактично виконували старости, і лише в окремих мегаполісах держави – таких як Львів, Вільно чи Могилів – на розвиток релігійної ситуації дієво впливала місцева міщанська олігархія.

Волинське воєводство не було винятком із цього правила, але мало свої специфічні особливості суспільного устрою, які безпосередньо впливали на розвиток релігійної ситуації в регіоні. Ці особливості можна звести до таких позицій.

На Волині більшою мірою, ніж в інших регіонах держави, спостерігалася концентрація маєтків в руках магнатів. Згідно з подимним переписом 1629 року у власності волинської магнатерії зосереджувалося 79,8 % земель воєводства¹. Відповідно, доля королівських столових маєтностей регіону була незначною, тому запровадження унії за правом патронату був зведений до мінімуму. Крім того, більшість міст Волині перебували у приватній власності, були невеликими і мали аграрний характер (за своїм торгово-економічним потенціалом жодне з них навіть не наближалось до Львова чи Могилева). Саме тому волинське міщанство не вірізнялося заможністю та впливом і не могло відігравати самостійної ролі у релігійних рухах, активізованих проголошенням унії.

Напередодні проведення Берестейського собору перспективи впровадження унії на Волині безпосередньо залежали від персональної позиції найбільшого магната України – князя Костянтина Острозького, людини надзвичайно авторитетної у релігійних справах в широких колах православної шляхти Волині. В історичній літературі чимало писалося про його роль у релігійних рухах 90-х років XVI ст., результатом яких було проголошення унії в Бересті. Тут нагадаємо, що незадовго до скликання Берестейського собору К.Острозький з нез'ясованих поки що до кінця причин перетворився з щирого прихильника церковної єдності з Римом в її гарячого та енергійного поборювача. Згадана позиція князя мала вирішальне значення у перспективах унії в регіоні. Відомо, що альтернативний православний собор, що зібрався в Бересті з метою недопущення унії, складався, крім духовних, зі світських депутатів, більша частина яких була пов'язана клієнтарно-патрональними зв'язками з родиною Острозьких (принаймні, це стосується депутатів Волинського регіону). Острог став одним із центрів антиунійного руху в Речі Посполитій, а величезні маєтності князя лишилися поза духовною владою уніатських владик.

Антиунійна діяльність Костянтина Острозького набула масштабного характеру, позаяк на його боці були численні клієнти. Цікаво, що згадана обставина дала підставу історикам Церкви православної орієнтації дійти висновку, що волинська шляхта мало не в повному складі підтримала князя у цій боротьбі. Тим не менше, незважаючи на могутність сім'ї Острозьких, не всі впливові шляхетські родини Волині одноставно поділяли його антиунійну позицію. Так, вже 1598 р. прихильники церковної єдності

з числа волинського нобілітету на Луцькому сеймику склали відому заяву на ім'я короля і сенату, в якому оголосили про свою підтримку унії². Заяву підписало близько 40 осіб, серед яких виділяється кілька магнатів та впливових волинських шляхтичів. Більша ж частина учасників акції була пов'язана з ними клієнтарно-патрональними, родинними або діловими зв'язками.

Найяскравішою постаттю серед згаданої шляхти був відомий волинський магнат, олицький князь Станіслав Радзивілл. На мою думку, його підпис під заявою не був випадковим. Ця освічена людина задовго до князя Костянтина Острозького виявила жвавий інтерес до справи єдності Церков та доклала значних зусиль для популяризації ідей Флорентійської унії. Ймовірно, саме він був безпосереднім ініціатором Луцької заяви 1598 року. Другим за значенням слід назвати іншого волинського магната – князя Юрія Чарторійського, представника Сарненської гілки родини. Вирізняються також члени магнатської родини Єло-Малинських (Миколай) та Єловицьких (Захарій), яка за своїм статусом наближалася до магнатської. Те, що згадана група волинського нобілітету наприкінці XVI ст. не являла собою ситуативну коаліцію, свідчить її активність в найближчі роки. 1603 року на ім'я короля і сенату була складена відома Люблінська заява, яка, по суті, була польським перекладом україномовної Луцької заяви 1598 року³. Цього разу її підписало близько 60 осіб, але всі вони були пов'язані з трьома впливовими особами – зі згаданим князем Юрієм Чарторійським, Остафієм Єло-Малинським та білоруським магнатом Федором Тишкевичем.

Таким чином, водночас з антиунійною коаліцією князя Костянтина Острозького на Волині діяла значно менша, але достатньо помітна група шляхетства, яка рішуче виступила на підтримку унії. Документи, які ми мали в своєму розпорядженні, свідчать, що її лідери не обмежувалися одними лише заявами. Вони вводили унію в своїх володіннях за правом патронату, поклавши початок формуванню сітки парафій, духовенство яких визнавало духовну владу уніатських владик.

Отже, відомі на сьогодні документи дають підставу зробити висновок, що в кінці XVI – на початку XVII ст. унія була введена в Олицькій волості (дідиць – князь Станіслав Радзивілл), Чорторійській, Володимирецькій волості та у володінні Сарни (дідиць – князь Юрій Чарторійський), Глухівській та Малинській волості (дідиць – магнати Єло-Малинські). До числа згаданих вище магнатів слід долучити також князя Януша Заславського та його Заславську волость. Він не брав участі у політичних акціях на підтримку унії, але достеменно відомо, що в фундації на костьол у Старому Заславі 1599 року він зобов'язав своїх підданих східного обряду триматися церковної єдності, назвавши проголошену унію «святою»⁴. Можливо, унія була введена також в межах володінь князів Збараських. Підпис одного з них – Миколая – знаходимо під текстом Люблінської заяви 1603 року, а 1617 року Збараські офіційно запросили уніатських ченців-василіан до своїх монастирів на Кременеччині.

Однак декілька магнатських родів Волині, хоч і впливових, не могли принципово змінити конфесійну ситуацію в регіоні. Їх волості та окремі володіння являли собою розрізнені уніатські анклавні, оточені землями князів Острозьких, а також інших магнатів – православних та римо-католиків, які виявляли ворожість або байдужість до церковної єдності. Саме тому в кінці XVI – на початку XVII ст. провідні діячі з'єднання та прихильні йому державні мужі Речі Посполитої сподівалися змінити ситуацію на користь унії шляхом реалізації одного з двох можливих сценаріїв.

Перший з них полягав у подальших спробах навести до унії князя Костянтина Острозького. У цій справі були задіяні впливові діячі Речі Посполитої – як духовні,

так і світські, але безуспішно. 1607 р. князь К.Острозький пішов із життя, лишившись православним. За таких обставин в дію мав вступити другий сценарій: спадщина Острозьких відійшла його сину Янушу – конвертиту в римо-католицизм (уніати та їх союзники мали всі підстави сподіватися, що він докладе зусиль для зміни конфесійної ситуації в регіоні). Проте несподівано сприятливі можливості для введення унії за правом патронату в маєтках родини Острозьких були зведені напівцець обставинами далеко не релігійного характеру.

21 травня 1607 року помер Луцький єпископ Кирило Терлецький. За дев'ять днів Остафій Єло-Малинський отримав від короля Сигізмунда III привілей на Луцьку кафедру⁵. Відомо, що кандидатура була прогнозованою – Єло-Малинський підписав Люблінську заяву 1603 р. і знаходився в тісних стосунках з одним із лідерів волинських уніатів, князем Юрієм Чарторийським. Як послідовний прихильник унії він, ймовірно, влаштував митрополита Іпатія Потія та його однодумців у Варшаві.

Проте, як виявилось, Єло-Малинський абсолютно не влаштував Януша Острозького, який після смерті свого батька став найвпливовішим магнатом на Волині (річ у тім, що родини Острозьких та Єло-Малинських здавна ворогували). Вивчені документальні джерела не проливають достатнього світла на причини їх ворожнечі, але безсумнівно є факт запеклих суперечок між ними за ряд маєтків, які дуже часто переростали в обопільні жорстокі збройні сутички. Можливо також, що Януш Острозький мав власного кандидата на луцького владика, але Єло-Малинський його випередив. Так чи інакше, князь Я.Острозький опротестував надання привілею на владитство Єло-Малинському (підставою була наявність двох чи навіть трьох шлюбів, які мав Остафій Єло-Малинський, що було серйозною канонічною перешкодою отримання єпископського сану).

Згадана позиція Януша Острозького поставила митрополита Іпатія Потія у вкрай складне становище. В умовах політичної нестабільності та енергійного наступу православної шляхти проти уніатів відкликати королівську номінаційну грамоту Єло-Малинському було вкрай небезпечно, адже ніхто не міг дати чітких гарантій, що православні не переможуть митрополита і не доб'ються нового привілею для «свого» кандидата. Зав'язалося напружене листування між Янушем Острозьким, митрополитом Іпатієм Потієм, нунцієм та Римом у справі про легітимність Остафія Єло-Малинського як єпископа. Тональність листів князя свідчила, що він за будь-яку ціну бажав усунути його з кафедри. У посланні до нунція Сімонетто Януш Острозький висловив переконання, що ця людина своїм неморальним життям розпалила до себе ненависть суспільства. Князь не шкодував дошкульних виразів на адресу єпископа-номіната, підкреслюючи «темні» сторони його характеру. За його версією, Єло-Малинський був людиною підступною, мало не безбожником, троєженцем, вбивцею, розпусником, фальсифікатором публічних актів та ін.⁶ Зрозуміло, що компроміс з князем був неможливий.

Суперечки щодо кандидатури Остафія Єло-Малинського мали жвавий відгук у шляхетському соціумі Волині. Ця проблема обговорювалася у вересні 1607 р. на сеймику в Луцьку. Розділившись на дві фракції, депутати подали протестації до Луцького гродського суду. Перша група в числі 29 осіб, очолена князями Янушем та Костянтином Заславськими, висловилася проти надання єпископу-номінату Луцької кафедри. Друга з 35 осіб заявила про повну довіру та підтримку Єло-Малинському. Хоча прихильники єпископа чисельно переважали його противників, проте серед них було небагато впливових осіб. Передусім єпископа підтримали його родичі, клієнти князя Ольбрихта Радзивілла, представники родини Єловицьких та ін.⁷

Протистояння князя Януша Острозького та митрополита Іпатія Потія так і не було розв'язане. Остафій Єло-Малинський залишив за собою Луцько-Острозьку кафедру і був хіротонізований (він прийняв ім'я Євгенія), а князь-католик, незважаючи на виразні рекомендації Риму, так і не увів унію в своїх численних маєтностях. Більше того, Януш Острозький зберіг з лідерами православної шляхетської спільноти лояльні політичні стосунки і забезпечив виконання всіх прав і привілеїв, якими користувалася Православна Церква у його володіннях за часів Костянтина Острозького. Пізніше Луцький православний єпископ Атанасій Пузина добрим словом згадував його (вже покійного), як протектора і захисника прав православних на противагу його племінниці Анні Острозькій, яка впроваджувала в життя зовсім іншу релігійну політику.

Таким чином, майже чверть століття після проголошення унії в Бересті умови для поширення церковного з'єднання на Волині лишалися вкрай несприятливими. Ситуація могла змінитися, якби рекомендації Риму прийняла друга за потужністю магнатська родина регіону – князі Корецькі. Проте католицькі представники згаданої сім'ї не виявили помітного інтересу до унії в їх володіннях збереглася духовна влада Православної Церкви. Ініціатива окремих магнатів (Чарторийських, Радзивіллів, Заславських, Єло-Малинських та Збараських) щодо підтримки Уніатської Церкви призвела до створення ряду уніатських анклавів на Волині, але не змінила загальної конфесійної ситуації в регіоні, де абсолютна більшість парафій лишалися православними.

Ситуація на Волині почала мінятися 1619 року, коли помер останній представник чоловічої лінії роду Острозьких – князь Януш Острозький. Почала руйнуватися величезна кланова система цієї сім'ї. Подальший розподіл маєтків Острозького домену вивів в число найвпливовіших магнатів регіону представників родин Заславських і Замойських, і ця зміна відкривала нові можливості для унійної праці в регіоні.

Проте зміна відношення до унії в середовищі провідних магнатів Волині відбувалася поступово, тому на початку 20-х років XVII ст. уніатський митрополит Йосиф Рутський ще не бачив позитивних зрушень у цьому напрямку. В його відомому розгорнутому меморіалі до Риму говориться про п'ять причин, які перешкоджають поширенню унії. Причому, Волинь поруч із Київщиною та Поділлям згадується як регіон, де новостворена Церква має дуже слабкий вплив. Йосиф Рутський відзначав, що одним із найдієвіших способів поширення унії є її утвердження в приватних маєтностях за правом патронату. При цьому митрополит звертав увагу Апостольського Престолу на ту роль, яку може зіграти в цьому процесі шляхта латинського обряду. З цього приводу він, між іншим, писав: «Щодо їх приватних володінь скажемо так: якщо католики латинського обряду забажають, то протягом року навряд чи де в королівстві збережеться схизма. Стверджуємо так, бо у цьому королівстві вольності роблять шляхтичів абсолютними панамі у своїх маєтках, де вони можуть робити будь-що на власний розсуд. Особливо це стосується церковних справ русинів, де вони узурпували більше влади, ніж у справах латинських церков. Отже, достатньо одного слова без жодного ускладнення якого-небудь шляхтича, тим паче такого впливового як сенатор, щоб зі своїх дідичних володінь вигнати схизматичних священників і ввести уніатських. Тоді у Київському, Волинському і Подільському воєводствах, де найбільше квітне схизма і багато є монастирів, навряд чи лишаться її служителі»⁸.

Митрополит пропонував вплинути на католицьку шляхту радикальними методами: пригрозити екскомунікацією не тільки тим, хто надає підтримку православним, але також і тим, хто толерує православ'я у своїх маєтностях, або не чинить опір «схизмі» в міру своїх можливостей. На думкою Йосифа Рутського, вплинути на шляхту можна

за допомогою єзуїтів, домініканців та францисканців, які є сповідниками багатьох шляхетських родин⁹.

Документи, які були в нашому розпорядженні, не дають можливості дати відповідь, як саме зреагували в Римі на згадані пропозиції Й.В.Рутського. Видається маловірогідним, щоб в реальних умовах політичної свободи та конфесійної толеранції в Речі Посполитій запропоновані радикальні заходи могли бути впроваджені в життя. Але інші, м'якші форми впливу на шляхту (наприклад, через настійливі рекомендації сповідників) цілком могли бути застосовані. Принаймні нам точно відомо, що з середини – другої половини 20-х років XVII ст. ситуація для Уніатської Церкви на Волині помітно змінюється на краще, і не виключено, що меморіал митрополита Рутського «П'ять причин» зіграв в цьому свою роль.

Першим впливовим волинським магнатом, який після розпаду кланової системи Острозьких послідовно встав на шлях підтримки унії, був брацлавський, згодом київський воєвода князь Олександр Заславський. Син підляського воєводи Януша Заславського, він належав до другого покоління католиків у своїй родині, але водночас зберігав усвідомлення свого етнічного походження. У творі Мелетія Смотрицького «Exthesis» міститься посвята Олександрю Заславському, в якій пишеться про це цілком виразно: «...Krew iesteś przezacna, przezacnych xiążec ruskich, miłujesz narod swoy ruski: iego sławe, swoia sława bydz mienisz: z iego upadku iak z swego własnego smuczisz się»¹⁰. Тут ідеться також про велику симпатію цього магната до Східної Церкви, яка проявляється, зокрема, у повазі до її духовної традиції та присутності на богослужіннях¹¹.

Очевидно, уже в середині 20-х років XVII ст. Олександр Заславський порозумівся з митрополитом Йосифом Рутським щодо необхідності введення унії у маєтностях, які він отримав у спадок після смерті князя Януша Острозького. Перші практичні кроки у цьому напрямку були зроблені 1627 р., коли Олександр Заславський надав Дерманську архимандрію Мелетію Смотрицькому за умови прийняття ним унії. Через півтора роки князь дав згоду на ширшу акцію у своїх володіннях з метою приведення духовенства та підданих східного обряду до церковної єдності з Римом. Не будучи прихильником суто адміністративних методів введення унії, Олександр Заславський натомість створив усі можливості для місійної діяльності уніатів в межах своїх володінь.

Цією можливістю негайно скористався митрополит Йосиф Рутський, який орієнтовно в грудні 1628 р. прибув на Волинь. Незважаючи на важкий стан здоров'я, він вирішив провести в регіоні ширші заходи – зробити спробу поширити унію не тільки у володіннях князя Заславського, але також в маєтках двох інших католицьких магнатів регіону – Анни Острозької та Кароля Корецького. У своїй реляції до Риму щодо візитації Волині він писав з цього приводу: «Є троє могутніх магнатів Волині, що мають під своєю владою найбільше церков східного обряду, котрі майже всі схизматичні. Це нащадки князя Острозького, князі Заславські та князь Корецький. Цієї зими треба відвідати усіх цих князів, оскільки уже через рік мені необхідно вертатися до Литви і я, мабуть, ніколи більше не побачу Волині»¹².

Події зими 1628/29 рр., коли на Волині за посередництвом князя Заславського почався новий етап впровадження унії, знайшли ширше відображення у документах. Вони свідчать, що митрополит Йосиф Рутський тісно співпрацював у цьому напрямку з Дерманським архимандритом Мелетієм Смотрицьким. Так, вони вдвох об'їхали більшу частину епархії, проповідуючи церковну єдність з Римом.

Найбільшого успіху було досягнуто під час місійної праці в Дубенській волості, що належала князю Олександрю Заславському. У листі до св.Конгрегації Пропаганди

Віри від 9 січня 1629 р. Йосиф Рутський повідомляв про яскраві проповіді на користь єдності з Римом, які виголошував у Дубні Мелетій Смотрицький, та про перехід до унії Дубенської архимандрії, що складалася з трьох монастирів – двох чоловічих та одного жіночого. І хоча місцевий протопоп зайняв нещиро позицію, намагаючись подобатися і уніатам і православним, митрополит висловив надію, що з іншими представниками білого духовенства зможе в короткому часі домовитися. Взагалі затримка в наверненні близько 30 парафій Дубенської волості пояснювалася Йосифом Рутським важкою хворобою князя, який не міг активно сприяти уніатам¹³.

Під час відвідин Острога Йосиф Рутський та Мелетій Смотрицький зіткнулися зі значними труднощами. Це місто не належало Олександрю Заславському і було поділене між малолітнім нащадком Януша Острозького Домініком та Анною Острозькою. Щодо острозької юридики князя Домініка, Рутському та Смотрицькому нічого не вдалося вдіяти, оскільки його опікуном був сенатор-протестант, який заборонив візитацію цієї частини міста. Ця ситуація була предметом обговорення між митрополитом та Анною Острозькою. За свідченням Йосифа Рутського, княгиня запропонувала відкласти на деякий час введення унії в місті. З цього приводу він писав: «Стосовно Острога воєводина віленська відповіла, порадивши зачекати два роки, поки князь Домінік, наступник князя Януша Острозького, досягне повноліття і отримає половину Острога. Тоді схизмати не матимуть жодного притулку, який мають зараз, і права патронату поширяться на обидві частини міста»¹⁴. У тих маєтках, якими на той час Анна Острозька володіла без співвласників, унія поступово поширювалася. Митрополит Рутський згадує про передану з'єднаним церкву в Острозі, де він служив та проповідував під час візитації, а також про призначення уніатського протопопа, під владою якого опинилося 16 парафій. Слід зазначити, що православне населення Острога сприйняло візит Йосифа Рутського неоднозначно. У своїй реляції про візитацію Волині він згадував факти невдоволення православних, які цілком обгрунтовано побоювалися втрати своїх церков. Тим не менше, на богослужіння, які провадив митрополит, збиралася достатня їх кількість, а острозький протопоп Стефан Смотрицький був близьким до прийняття унії.

Поїздка до володінь католицького князя Кароля Корецького видавалася митрополиту дуже важливою, адже в його володіннях було понад 100 православних парафій та три монастирі з дуже щедрими фундаціями. Проте тут він зазнав ще більших перешкод. По-перше, князь Корецький не виявив жодного бажання співпрацювати з митрополитом. За словами останнього князь є гордою людиною, на якого великий вплив мала його мати (православна за віросповіданням). По-друге, у цих володіннях великий вплив мав корецький протопоп о.Лаврентій Зизаній¹⁵. Про нього Йосиф Рутський писав: «Найперше я просив щоб був усунений протопоп який не стільки схизмат, скільки еретик, людина небезпечна. Адже він користується у людей авторитетом у науці, може спілкуватися латинською і грецькою мовами краще за інших, тому і вірять йому. Великий він має вплив у тих краях, у багатьох містах що належать цьому князеві має владу, та й в усьому його князівстві. Нема надії на його навернення подібно до того як є надія на навернення острозького протопопа. Тому я дуже просив князя щоб він видалив зі свого міста таке велике зло, щоб не дати йому занাপастити багато душ»¹⁶. Але, як впливає з реляції Рутського, згадане прохання князь Корецький лишив без уваги.

Припускаємо, що небажання Кароля Корецького підтримати унію пояснюється сімейними традиціями цієї родини. Згаданий вище Лаврентій Зизаній-Тустановський,

якого митрополит Рутський бажав будь-що усунути, отримав привілей на Корецьку протопопію 1612 р. з рук князя Йоакима Корецького та його дружини Анни Ходкевичівни з умовою перебування в православ'ї¹⁷. Крім того, мати князя Серафима була настоятелькою багатого Корецького православного монастиря і, як уже згадувалося вище, мала відчутний вплив на сина.

Як бачимо, в грудні 1628 – січні 1629 рр. діяльність митрополита Йосифа Рутського на Волині дала позитивні результати: незважаючи на невдачу місійної праці у володіннях князів Корецьких, кількість уніатських парафій стала поступово зростати, в основному за рахунок маєтків Олександра Заславського, частково – Анни Острозької. При цьому результативність навернення до унії православних парафій суттєво гальмувалася двома чинниками. По-перше, князь Олександр Заславський, який ніколи не відзначався міцним здоров'ям, важко хворів і часто не міг особисто підтримувати дії митрополита. По-друге, паралельно з місійною діяльністю на Волині митрополит та князь були зайняті значно масштабнішим проектом – переговорами з православними у справі досягнення єдності Української Церкви. Зрозуміло, що це завдання розумілося ними як першочергове, тому після зимової візитації 1628-29 рр. в переддень вирішальних нарад у Києві, Володимирі та Львові, в активній місійній діяльності на Волині була зроблена пауза.

Олександр Заславський відіграв у переговорному процесі особливу роль. Людина глибоко віруюча, член трьох католицьких молитовних братств, він під кінець життя глибоко та щиро перейнявся ідеєю єдності Церкви, намагаючись виконати роль посередника в переговорах між уніатами і православними. Його духовні сили часто перемагали фізичну неміч. Долаючи біль та відмовляючи собі у праві спокійно закінчити дні життя у колі сім'ї, князь в складних умовах того часу мандрував між Луцьком та Львовом, намагаючись зробити свій внесок у справу примирення «Русі з Руссю». Виконавши обов'язок, князь О.Заславський помер одразу після закінчення Львівського собору 14 листопада 1629 р.

Приблизно тоді ж Йосиф Рутський відновив активну діяльність на Волині. На початку грудня 1629 р. він знову зустрівся з Анною Острозькою та Каролем Корецьким, але бажаного результату цього разу не досяг – минулорічні обіцянки замінити шістьох православних протопопів на уніатських виконані не були. Успішніше просувалися переговори із сином князя Олександра Заславського – Владиславом-Домініком та його опікунами. З ними була досягнута домовленість про введення унії у володіннях Заславських там, де ще зберігалися православні парафії, та підтримку унії там, де вона вже була впроваджена¹⁸. Це рішення було остаточно скріплене листом князя Владислава Заславського від 16 лютого 1630 р. про підпорядкування усього духовенства східного обряду в його посіlostях¹⁹.

Таким чином, місійна праця митрополита Йосифа Рутського на Волині в 1628 – 1630 рр. мала частковий успіх. Його плани щодо введення унії цілком реалізувалися в маєтках князів Заславських – передусім в Дубенській волості, але двоє інших магнатів, на підтримку яких дуже розраховував митрополит – Анна Острозька та Кароль Корецький – з різних, до кінця не з'ясованих, причин лишилися поза цим процесом. Але навіть такий результат усвідомлювався митрополитом як успіх. З цього приводу він у листі до Риму від 23 лютого 1630 р. наголошував: «Треба знати, що маєтки цього молодого князя (Владислава Заславського – М.Д.) займають велику частину Волині і багато тисяч міриадів душ нараховуються там, які всі є грецького обряду²⁰». Оптимізму Йосифу Рутському надала також зустріч з одним із лідерів православного суспіль-

ства Волині, членом та фундатором Луцького православного братства князем Юрієм Пузиною, який у спілкуванні з митрополитом виявив схильність до унії.

Втім, діяльність митрополита на Волині виявила також серйозну проблему у впровадженні унії, про яку він не згадував у своїй реляції «П'ять причин». Реалії життя показали, що при всій своїй всемогутності магнати не завжди могли стримати невдоволення православних підданих за явним чи таємним сприянням клієнтарної шляхти, незгідної зі зміною релігійної політики своїх патронів. За таких обставин і магнатам і духовенству доводилося різними способами залагоджувати конфлікти. У своїх листах Йосиф Рутський повідомляв про акції протесту православних в Острозі та Дубні під час його візитації Волині, але вони, як правило, обмежувалися словесними образами на адресу уніатів та дрібними сутичками. В деяких випадках, як, наприклад, у Дубні, конфлікт вдалося дипломатично залагодити і невдовзі збурювачі неспокою уже були присутні на богослужіннях в уніатських церквах.

Складніша ситуація мала місце у Степані, де 20 листопада 1629 р. стався масштабний антиунійний збройний виступ, в ході якого було здійснено напад на ескорт митрополита Йосифа Рутського. І хоча факт насильства з боку степанських міщан щодо митрополита та осіб, що його супроводжували, не викликав сумніву, опікуни князя Владислава Заславського не бажали покарати учасників та керівників цього виступу. Можливо, подібна позиція пояснювалася небажанням ускладнювати через унію стосунки з підданими та клієнтами, якщо в інших сферах діяльності – економічній чи службовій – до них не було претензій. Можна припустити, що ця обставина була однією з причин, яка стримала від активного впровадження унії за правом патронату у своїх маєтностях двох інших магнатів Волині – Анни Острозької та Кароля Корецького.

У подальші два десятиліття Волинь залишалася зоною підвищеної уваги з боку уніатської ієрархії, і навіть передача православним єпископської кафедри в Луцьку після смерті короля Сигізмунда III не сприяла стриманню цього процесу. Отже, в 1630-1648 рр. спостерігалася підвищення активності волинської католицької магнатурії у справі підтримання та поширення унії у своїх маєтностях. На жаль, розгорнутих повідомлень митрополитів або єпископів про ці події поки-що не виявлено. Уявлення про них доводиться складати з уривчастих даних, які, однак, в головних рисах відновлюють загальну картину діяльності волинського нобілітету на підтримку унії. Отже, за відомими на сьогодні документами в якості протекторів унії відзначилися представники таких родин:

Анна Острозька. Її стосунки з православним єпископом Атанасієм Пузиною відзначалися напруженістю, навіть конфліктами. Коріння конфлікту, про який піде мова далі, і який зіграв відчутну (якщо не вирішальну) роль у долі унії та православ'я у розлогих маєтностях Острозької волості, сягають корінням XVI ст., коли стараннями князів Острозьких церкви та монастирі у їх володіннях отримували щедрі фундації. Одна з найбільших з них була зроблена 1585 р. Саме тоді Костянтин Острозький заснував шпиталь при острозькій церкві Св.Трійці, в якому мало утримуватися 30 хворих православного віросповідання, 3 лікарі, аптекар та 13 осіб для роботи в обслузі. Для цього виділялися великі маєтності – замок і містечко Сураж та 8 сіл²¹.

Прибутки з фундованих на шпиталь маєтків мали йти на утримання і лікування хворих. Розмір цих фінансових або натуральних надходжень міг бути фіксованим, або фактичним. Але в будь-якому випадку маєтність потребувала управителя господарства, який би відповідав за його прибутковість. Теоретично посесорами фундованого

маєтку мали бути настоятелі церков, при яких знаходилися шпиталі. Але, як правило, фінансово-господарські стосунки склалися за іншою схемою: фундатори та їх нащадки часто передавали подібні маєтки в посесію клієнтам, родичам або друзям у винагороду за надані послуги. Передбачалося, що вміле господарювання могло дати більший прибуток, ніж той, який необхідний для реалізації благодійницького проекту. Саме цю різницю посесор з чистою совістю міг покласти собі в кишеню. Не дивно, що подібна схема господарювання за участю посередників створювала широке поле для зловживань, які призводили до спустошення маєтків, затримки виплати грошей на утримання хворих, тощо.

Під цим кутом зору слід розуміти складну процедуру надання в посесію цієї маєтності, яку прописав у фундації князь Острозький. Майбутнім посесором мала бути людина православного віросповідання, а право його затвердження отримували дві особи – князь Олександр Острозький та Пінський єпископ. У разі, якщо між ними виникла б незгода у справі кандидатури посесора, право його призначення переходило до митрополита. Цілком зрозуміло, що засновуючи шпиталь, князь мав на меті не тільки благодійницькі, але і прагматичні цілі. Посесія Суразької волості (яка давала значно більший прибуток, ніж для утримання 46 осіб) задумувалася також як гідна винагорода служебникам або приятелям за надані послуги родині Острозьких.

Ситуація навколо Суразької волості несподівано стала детонатором конфлікту. Новий православний єпископ Атанасій Пузина, обійнявши владу над православними парафіями Луцько-Острозької єпархії, не отримав власне Луцької кафедри, яку до кінця свого життя мав обіймати уніатський єпископ Ієремія Почаповський. При цьому разом з кафедрою владика залишив у своїх руках прибутки від єпископських маєтків, фінансові ж надходження православної капітули були порівняно скромними. Саме пошуки нових фінансових джерел призвели Атанасія Пузину до висування ряду претензій до княгині Анни Острозької. Спробуємо прослідкувати їх за протестаціями Луцького владика.

Згідно з першою з них (внесена до актових книг Луцького гродського суду від 12 грудня 1633 р.), події розвивалися в такому порядку. На запрошення князя Миколая Чарторийського єпископ Атанасій Пузина прибув до Корця на похорон ігумені Корецького жіночого монастиря княгині Серафими Корецької. З нагоди цієї жалобної події там зібралася численна волинська шляхта, в тому числі Анна Острозька. Саме в Корці між Атанасієм Пузиною та княгинею відбулася неприємна розмова, під час якої Острозька заборонила єпископу візитувати православні церкви у своїх володіннях. Понад те, вона наказала священикам у своїх посіlostях не визнавати духовну владу владика Атанасія та віддала розпорядження про запечатання церков, що перебували під її патронатом.

Подальші дії Луцького владика свідчили, що він або не боявся поглиблення конфлікту, або свідомо провокував його загострення. Замість того, щоб врегулювати свої стосунки з княгинею і, можливо, відкласти на деякий час візитацію, єпископ, попри заборону Острозької, поїхав прямо до Острога, маючи на меті відвідати кафедральну церкву та привести під свою владу місцеве православне духовенство. Реакція княгині була цілком прогнозованою. Прибувши до міста, Атанасій Пузина застав кафедральну церкву запечатану шістьма печатками і оточену піхотою з надвірного війська Анни Острозької, яка несла варту вдень і вночі. Понад те, княгиня не допустила єпископа до візитації і другої частини міста Острога, якою володів Домінік Заславський²².

Саме ці події дали привід Луцькому владиці скласти офіційний протест щодо дій Острозької. З цієї протестації однак ще не було зрозуміло, які саме мотиви спонукали княгиню до такого радикального несприйняття православного ієрарха. Якщо спиратися на поширений у вітчизняній науці погляд на Острозьку як на гонительку православ'я, то можна зробити припущення, що вона готувалася перевести в унію православні парафії і тому не бажала, щоб благочестивий єпископ спілкувався з духовенством, що перебувало під її патронатом. Це припущення має чисто логічну природу, воно не ґрунтується на жодних документальних свідченнях і відтак є занадто суб'єктивним. На щастя Атанасій Пузина вніс ще одну протестацію у справі своєї суперечки з Острозькою, яка значною мірою прояснює суть конфлікту, який стався між ними.

Отже, друга протестація (внесена до актових книг Луцького гродського суду 18 січня 1634 року) стосується його суперечки з княгинею за право володіння згаданою вище Суразькою волостю. Отже, як свідчить у своїй протестації єпископ Атанасій Пузина, він 1618 року, ще будучи світською людиною, отримав від князя Януша Острозького у пожиттєве володіння Суразьку волость із зобов'язанням утримувати шпиталь при церкві Св.Трійці в Острозі. Проте князь довго не прожив, а його наступниця – Анна Острозька – вирішила усунути від посесії князя Пузину. Втім, за втрату «хлібного бізнесу» побожна вихованка єзуїтів мусила дати достойну компенсацію. 1622 року між ними була досягнута домовленість, що за відмову від володіння суразькими маєтностями княгиня буде щорічно сплачувати Олександру Пузині кругленьку суму – 1 тис. злотих щорічно, а інші 2 тис. злотих прибутку мають йти на фінансування троїцького шпиталю. Цікаво, що Атанасій Пузина визнав: досі Анна Острозька справно виплачувала йому щорічно 1 тис. злотих. Але тільки тепер, коли він став єпископом, владика «згадав», що весь цей час (неповних 12 років!) нещасні хворі в шпиталі як не отримували, так і не отримують 2 тис. злотих щорічно! Тому він не визнає законною посесію Суразької волості Анною Острозькою, (дарма, що за цей час встиг отримати від княгині 11-12 тис. злотих!) і вимагає переглянути право власності на ці володіння на свою користь. Далі – більше. Єпископ згадує теплим словом князя Януша Острозького, який ніколи не порушував фундацій своїх побожних предків на користь Православної Церкви, і натякнув, що є немало інших фундацій на церкви та монастирі Острожчини, якими він, як законний пастир, має опікуватися²³.

На наш погляд, завдяки цій інформації багато чого стає зрозумілим у конфлікті єпископа Пузини з Анною Острозькою, та подальших релігійних подій у цьому регіоні. Нагадаємо, що на 1622 рік щорічний прибуток із Суразької волості складав не менше 3 тис. злотих. Для порівняння: того ж-таки 1622 року за даними нунція Космо де Торреса щорічний прибуток єпархій Київської митрополії становив: Луцька єпархія – 8 тис. злотих, Київська – 6 тис. злотих, Перемиська – до 5 тис. злотих, Володимирська, Полоцька і Львівська – по 4 тис. злотих, Холмська і Пінська – по 3 тис. злотих²⁴. Як бачимо, цифри дуже промовисті. Цілком очевидно, що в основі конфлікту єпископа і княгині була суперечка про розподіл великих грошей, а для обох фігурантів цієї справи релігійний фактор, і тим більше доля нещасних хворих людей у шпиталі, стояли на третьому плані.

Таким чином, стосунки єпископа Атанасія Пузини з Анною Острозькою були зіпсовані одразу після зайняття ним єпископської кафедри у Луцьку. Прямолінійне бажання владики отримати Суразьку волость, відсутність гнучкості та здатності вирішувати подібні питання дипломатичним шляхом сприяли укріпленню негативістських настроїв щодо православних Анни Острозької. В інтересах православної спільноти Волині було

полагодження стосунків єпископа з княгинею, але цього зроблено не було. Понад те, через два роки після початку непорозумінь між ними стався гучний релігійний конфлікт, який увійшов в історію під назвою «Острозької трагедії». У вітчизняній історіографії поширена версія цих подій, яку виклав автор «Острозького літопису». Згідно з нею, Анна Острозька переповнена ненавистю до православних, перед самим Великоднем 1636 року наказала провести екстумацію тіла свого православного батька Олександра Острозького, яке покоїлося у Богоявленському соборі, маючи на меті перепоховати його в католицькому костелі. Цим вона викликала обурення православних міщан Острога, яке переросло у відкритий виступ на свято Великодня. Безпосереднім поштовхом до конфлікту стало брутальне насильство над релігійним сумлінням православних, коли княгиня, повертаючись з ранішньої меси, наказала своєму візнику їхати по пасхальних хлібах, приготовлених до свячення. Спалахнуло народне обурення, яке призвело до кровопролиття і мало не коштувало життя Острозькій²⁵.

У нас нема жодних підстав підозрювати Анну Острозьку в симпатіях до православних. Переконана католичка, вона не дбала про виконання давніх фундацій на православні церкви та монастирі, наданих своїми предками, привласнювала і на власний розсуд використовувала їх прибутки, не рахуючись із релігійними почуттями своїх підданих, наказала перепоховати у костелі тіло батька – православного князя Олександра Острозького. Але чи дійсно вона могла дозволити собі настільки кричущий вияв зневаги сумління православних, який описав автор Острозького літопису і який прийняли на віру вітчизняні історики?

На сьогоднішній день не виявлено жодного документа, який би висвітлював згадані події, але чомусь дослідники практично не звертають уваги на анонімний твір «Лямент», написаний православним автором по гарячих слідах цієї трагедії, який дає уявлення про перебіг подій тієї трагічної ночі. Отже, за версією «Ляменту», у великодню ніч процесія православних міщан зустрілася з ескортом княгині Анни Острозької. Сталося це, ймовірно, біля самого в'їздного мосту до Острозького замку, де знаходилася Богоявленська церква, звідки і йшла процесія. До православних вийшли князівські слуги, які зажадали, щоб міщани дати дорогу для проїзду. Далі автор визнає:

«Єдын мешчанин обрался зухвальй,
А для єдиного вшитки винны зосталы,
Же ся на посла панского змирыл,
Снасть го ударил»²⁶.

Далі ситуація розвивалася за звичним конфліктним сценарієм. Візник княгині, опинившись з каретою у натовпі, почав бичувати людей, вимагаючи дати дорогу. Міщани у відповідь схопилися за кілки, а шляхта Острозької, «видячы же не жарт»²⁷, вихопила шаблі. Спалахнула кривава бійка, з обох боків з'явилися поранені, деякі міщани у тіснявині падали з мосту в рів і калічилися. Перелякана княгиня намагалася угамувати як натовп, так і власних слуг, але марно. Розуміючи, що нічого не може вдіяти, Анна Острозька вийшла з карети і, продершись крізь натовп, втекла на цвинтар. При цьому автор визнає: «Же ся в той звади и самой достало, дай ся золгало»²⁸. Помалу бійка скінчилася, міщан вдалося розсіяти, а князівські слуги, відшукавши Острозьку, відвезли її до замку.

Наступного дня почалося слідство. На допиті міщани всю вину переклали на православних духовних, стверджуючи, що в цій ситуації слухали саме їх. Православні священники (якщо припустити, що автор «Ляменту» адекватно навів їх свідчення) замість того, щоб захищатися, фактично стали в позу обвинувачувачів:

«Єден презвытер на то оповидил:
«Мосци панове! Бы то каждый видил,
Если вам идет о своей зелживости,
Нам теж о святости.
Для того вам з дороги не уступили,
Бо-смо ся были на тоє спорядыли,
Жебы поцтивос впрод Богу отдали,
Ви не витрвали»».

Якщо цю ситуацію розглядати не в сучасному контексті понять про свободу совісті, а в системі правових та суспільних відносин того часу, позиція православного духовенства виглядатиме занадто сміливою, якщо не сказати – зухвалою. Адже в цьому випадку відповідальність за інцидент, в якому постраждало багато міщан, шляхти і Анна Острозька особисто, покладалася якщо не на саму княгиню, то, принаймні, на шляхту, яка її супроводжувала і мала забезпечити її безпеку. Цю обставину слід пам'ятати з огляду логіки подальших дій княгині. Вердикт суду Анни Острозької був цілком прогнозованим з точки зору тодішнього права – під час ярмарку трьох міщан було стято, одного скалічено. Цікаво, що православним духовним було відмовлено понести покарання за міщан.

Які висновки можна зробити на основі дослідження «Ляменту»? По-перше, не підтверджується поширена в науковій літературі думка, що Анна Острозька у великодню ніч зневажила релігійні почуття православних, наказавши їхати по пасхальних хлібах, підготовлених до свячення. По-друге, не княгиня, а її піддані спровокували конфлікт, що фактично змушений був визнати автор «Ляменту». В останніх рядках свого твору він її просить простити вину острозьким міщанам.

Лишається відкритим питання, чи виступ острожан був спонтанним, чи заздалегідь підготовленим. Видається дивним, що міщани, які тільки-но вийшли з церкви, при зустрічі з ескортом княгині оперативно озброїлися коліями в достатній кількості, щоб вступити у сутичку з її особистою охороною, яка була озброєна шаблями. Крім того, автор «Ляменту» дипломатично мовчить про дії православного духовенства, які знаходилися в процесі під час бійки. За своїм статусом вони мали б сприяти припиненню конфлікту, але з тексту «Ляменту» цього не видно. Натомість наголошується, що розлючену юрбу намагалася вгамувати княгиня.

Але чи був виступ спонтанним, чи спланованим, він ніяк не міг сприяти покращенню позицій Православної Церкви в маєтностях Анни Острозької. Княгиня вже давно мала зіпсовані стосунки з єпископом Атанасієм Пузиною, а тепер зіткнулася з відкритим виступом проти неї власних підданих, в організації якого було замішане православне духовенство. Очевидно, ці обставини підштовхнули Анну Острозьку до прискорення введення унії в її маєтностях. За даними Острозького літописця, вона працювала над цим досить ґрунтовно, ще за кілька років до Острозької трагедії: «О преждереченной княжні, которая у Острозі пановала, rozmaїтими способами примушовала до унії, ласкою і под утраченем ласки, і не могла до того привести. І поотбирала маєтности церковнії і ґрунти і ні при чом церкви пооставалися. І трвали так священници кілька літ, на малім преставали, яко письмо свідчить: піща і одежа – сими довольні будьте, аби при православїї»²⁹. Введенням унії у своїх володіннях Анна Острозька могла досягнути одразу три мети – остаточно відкинути претензії єпископа Пузини на канонічну владу над парафіями в її володіннях, раз і назавжди припинити розмови про його право на посесію Суразької волості, а також замінити ненадійних православних священників на лояльних до себе уніатських.

Нам не вдалося встановити, коли саме була введена унія в Острозькій волості княгині Анни Острозької. За даними Острозького літописця, після драматичних подій великодної ночі 1636 р. всі три церкви Острога, що перебували під її юрисдикцією (Богоявленська в замку, Воскресенська та Онуфрійська), простояли запечатаними до осені³⁰. Очевидно, саме восени 1636 р. ці храми були передані княгининею під юрисдикцію уніатського єпископа І.Почапівського. За свідченням митрополита Рафаїла Корсака, його попередник Йосиф Рутський, провадячи свою останню візитацію Волині в грудні 1636 р., відвідав Острог, де унія уже була введена. Там, у «давній академії», він відслужив останнє в своєму житті різдвяне богослужіння, маючи змогу бачити завершення справи навернення до унії Острозької волості, яка додала уніатській митрополії більше 100 парафій³¹.

Тим не менше, владика Атанасій Пузина в подальшому не припиняв намагань встановити духовну владу над Острогом та перебрати в свої руки Суразьку волость. 1638 р., після смерті уніатського єпископа Ієремії Почапівського, він добився від короля привілею про передачу йому Острозької кафедри і зробив спробу зайняти її. Проте члени Острозької уніатської капітули (донедавна православні) не допустили єпископа в місто, покликаючись на заборону дідичів міста – Анни Острозької та Владислава Заславського³².

Підтримка церковного з'єднання Анною Острозькою була дуже суттєвою, проте в подальшому її стосунки з Уніатською Церквою склалися непросто. Проблема Суразької волості та фундацій на церкви і монастирі Острозької волості не зникла, і тепер її намагалися розв'язати на свою користь уніати. Ймовірно, це вкрай роздратувало княгиню. Як свідчить протестація православного єпископа Атанасія Пузини, вона 1640 р. силою відібрала в уніатів церкву Св.Трійці в Острозі та передала її єзуїтам. Суразька волость також опинилася в їх руках. Атанасій Пузина наголошує, що уніати, хоч і мали гарантії майнових прав від Риму, тим не менше не хотіли, або не сміли захищати свої інтереси³³.

Нам не вдалося виявити в актових книгах повітових судів Волинського воєводства жодної протестації уніатського духовенства у цій справі. Але це не означає, що уніати мовчали, як стверджує православний єпископ. Просто митрополит Антоній Селява надіслав скарги на княгиню прямо в Рим, сподіваючись там знайти захист інтересів своєї Церкви. Справа привласнення Анною Острозькою Суразької волості та порушення церковних канонів у зв'язку з передачею церкви Св.Трійці єзуїтам розглядалася на засіданні Св.Конгрегації в Римі 12 березня 1642 р.³⁴ Але поки-що невідомо, які конкретні рішення були прийняті у цій справі і чи вдалося уніатам добитися відновлення своїх прав.

Продовжувалися заходи щодо поширення унії в маєтностях князя Владислава-Домініка Заславського. За даними того ж таки «Острозького літописця», восени 1636 р. унія була введена в тій частині Острога, яка перебувала під його патронатом. З цього приводу він пише: «Того же року ув Острозі ув осені унія наступила. Князь Домінік всі церкви отдал под унію проча польському єпископу Луцькому. Тільки три священника не прийняли унії: отець Іоанн Бережанський замкової церкви, отець Марко – воскресний, отець Кирил – онофрійський і уступили з міста ніщим, а іннії – всі. Міщане мали надію на о.Стефана пречиського, хотіли при нім опертися, яко при мурі, же чоловік був побожного житія, безженний і научений по-латині, по гречеськи. А он наперед всіх прийняв унію. Зараз кадук его напал, а вже старенький був»³⁵. Очевидно, введення унії в острозьких володіннях Заславського було узгоджено з її проголошенням у юрисдикції

Анни Острозької, про що вже йшла мова вище. Наступного, 1637 р. Владислав Заславський видав лист про підтвердження прав Уніатської Церкви в Острозі та Межиричі із визначенням покарання за можливий опір унії. Зокрема, урядники були зобов'язані слідкувати, щоб у неділі і свята усі піддані східного обряду (міщани, бояри і селяни) відвідували уніатські церкви. В разі непослуху винні обкладалися штрафом³⁶.

У другій половині 30-х років XVII ст. можливості унійної діяльності Владислава Заславського значно розширилися. 1636 р. князь Юрій Заславський (дядько Владислава) заповів на його користь усі свої маєтності³⁷. Основна їх маса розміщувалася у Кременецькому повіті і складала обширну Заславську волость, в якій нараховувалося 3 міста і 92 села, в яких 1629 р. було зареєстровано 3283 дими³⁸. Проте документальних свідчень про релігійну політику Владислава Заславського у Заславській волості в 1636-1648 рр. розшукати поки що не вдалося.

Підтримка унії князем Владиславом Заславським виявилася також у посередництві в переговорах уніатів з Луцьким православним єпископом Атанасієм Пузиною про умови його приєднання до унії. Приводом для цього стали настійливі прохання єпископа до князя про надання йому прибуткової Дерманської архімандрії. Очевидно, владики хотів у такий спосіб поліпшити свій майновий стан та збільшити прибутки своєї єпископії, коли перспективи отримати Суразьку волость у Анни Острозької ставали все більш примарними. Складність ситуації полягала в тому, що монастир перебував у руках уніатів і князь Заславський дав згоду передати йому обитель та її маєтності лише за умови переходу єпископа до унії. Владика явно не бажав лишати православ'я, але і спокуса прибрати до рук маєтки Дерманського монастиря була велика. Атанасій Пузина почав хитрити, на словах дав згоду на унію, не маючи наміру виконувати свої обіцянки після отримання монастиря. Врешті, під час особистої зустрічі з митрополитом Йосифом Рутським його подвійна гра була викрита, і невдаха-єпископ знову лишився без маєтків³⁹.

Втім, роль князя Владислава Заславського у суспільно-політичному та релігійному житті Уніатської Церкви на Волині була неоднозначною. На початку 40-х рр. він, очевидно, почав виявляти сумніви щодо ефективності релігійної діяльності ченців-василіан, тому прийняв рішення про передачу двох уніатських архімандрій (Дерманської та Дубенської) разом з їх маєтками римо-католицькому чиніві босих кармелітів. Це поставило уніатів в дуже скрутне становище. Митрополит Антоній Селява змушений був звернутися до Риму зі скаргою на дії князя. Справа розглядалася Св.Конгрегацією в Римі на засіданні 20 листопада 1643 р. Як і сподівалися уніати, її члени поставилися з повним розумінням до проблем З'єднаної Церкви. Князю Заславському було заборонено відбирати уніатські монастирі, а керівництву чину босих кармелітів – приймати їх. На щастя для уніатів Владислав Заславський виявився дисциплінованим католиком і питання про Дерманську та Дубенську архімандрії було закрито⁴⁰.

Томаш Замойський та його дружина Катерина Острозька. Перші дані про підтримку унії цим подружжям на Волині відносяться до жовтня 1628 р., коли Томаш Замойський затвердив кандидатуру о.Никифора Заровського на архімандрита Дорогобузького монастиря з подачі Володимиро-Берестейського єпископа Йоакима Мораховського⁴¹. Але найважливіші заходи в цьому напрямку були вжиті у 30-х рр. XVII ст. Саме в цей час (не пізніше 1635 р.) зусиллями Замойського впроваджувалася унія у Ровенській волості, про що свідчить недатований лист до нього міщан м.Рівне⁴². Виявлені нами листи намісника Жидичинського монастиря о.Ісаї Берецького та сатиевського протопопа о.Андрія Речицького до Катерини Острозької від 1639 року підтверджують

інформацію про передачу в цей час уніатам Сатієвської протопопії та парафій у Котові і Жорнові⁴³. Те, що подібні заходи були лише епізодами ширшої діяльності Катерини Острозької у даному напрямку, свідчить лист до неї митрополита Рафаїла Корсака від 22 липня 1639 р. Останній висловлював щире подяку княгині за працю над наверненням до унії 200 священників у її маєтностях⁴⁴.

Януш Вишневецький та його дружина Євгенія-Катерина Тишкевичівна.

В історичній літературі кременецький староста, коронний конюший, згодом – польний гетьман Януш Вишневецький згадується як заслужена особа перед Річчю Посполитою та Католицькою Церквою. Відомо про його звияги у військах іспанського полководця Спиноли під час війни в Нідерландах, про участь у Хотинській війні та у війні Польщі проти Швеції на землях Пруссії. «Католицизму он был предан до фанатизма; – пише про нього Н.Теодорович, – на сейме он возставал против православных»⁴⁵. На жаль детальніших та достовірніших даних про діяльність князя в цьому напрямку розшукати поки що не вдалося.

Про практичну підтримку унії на Волині князем Янушем Вишневецьким відомо поки що лише із одного документально підтвердженого епізоду. Він продовжив будівництво мурованої уніатської церкви у Кременці, розпочате його дядьком «паном краківським»⁴⁶. Цей факт він особисто засвідчив своїм тестаментом 1636 р., в якому призначив на завершення будівництва солідну суму – 2 тис. злотих⁴⁷. 1637 р. дружина Януша Вишневецького (на той час уже вдова) Євгенія Тишкевичівна надала пільги духовенству у своїх маєтностях на Кременеччині (Ямпольська і Тилявецька волості), які перебували під духовною владою Володимирського єпископа. Остання обставина не лишає сумнівів, що 7 парафій у згаданих маєтностях були уніатськими⁴⁸.

Інший волинський магнат – Данило Єло-Малинський та його дружина Гальшка Вільгорська 1637 р. дали фундацію на заснування василіанського монастиря Св.Трійці у м.Шумську, настоятелі якого були зобов'язані контролювати та опікувати священників у володіннях їх родини⁴⁹. Поширення унії у володіннях цієї магнатської родини відбувалося в складних умовах. Часті маєткові конфлікти з князем Ієремією Вишневецьким призводили до взаємних нападів загонів озброєних слуг. Під час неодноразових спустошливих нападів слуг Ієремії Вишневецького на землі Данила Єло-Малинського страждало не тільки його господарство і піддані, а також представники уніатського духовенства. Про побиття настоятеля василіанського Шумського монастиря о.Бачинського та «нищення унії» православними слугами князя Вишневецького виразно йшлося в актах Кременецького гродського суду в 1644 р.⁵⁰

Про практичні кроки щодо підтримки унії у володіннях волинського воєводи князя Адама Сангушка дізнаємося з його фундації домініканського монастиря у м.Камінь 1637 р. У ньому йдеться про обов'язок фундатора та його наступників не допускати поширення у Каменській волості релігійних громад (протестантських та православних), а також підкреслювалася необхідність підтримки римо-католицизму та унії⁵¹.

Наведений матеріал дає можливість зробити наступні висновки щодо особливостей поширення унії в межах Волинського воєводства 1596-1648 рр.

1. Процес поширення унії на Волині пройшов два основних етапи.

Під час першого – (1596 – середина 20-х рр. XVII ст.) більша частина шляхти та магнатів воєводства відмовилася від підтримки Уніатської Церкви, що зумовило її скромні успіхи в регіоні. Зусиллями нечисленної групи магнатів, що симпатизували з'єднанню (Радзивілли, Заславські, Чарторийські та Єло-Малинські), були створені уніатські анклавні в усіх трьох повітах Волині. Вдалося встановити, що в цей час

унія була введена в Олицькій, Заславській, Глухівській, Малинській, Чорторійській, Володимирецькій волостях та у деяких дрібніших володіннях. Проте деякі з цих володінь (зокрема Чорторійська та Володимирецька), хоч і займали значні території, але розміщувалися на Поліссі, де не було помітних центрів релігійного життя. Тому введення унії у шести волостях воеводства не змінило загальної конфесійної ситуації в регіоні.

Під час другого етапу (середина 20-х років XVII ст. – 1648 р.) спостерігалось зростання інтересу волинського нобілітету (передусім римо-католиків) до справи підтримки Уніатської Церкви. Протекторами унії виступили князі Острозькі, Заславські, Сангушки, Вишневецькі, магнати та впливова шляхта з родин Замойських, Єло-Малинських, Вільгорських і Тишкевичів. Встановлено, що унія в цей період була введена у розлогих маєтках, які входили до складу Дубенської, Острозької, Ровенської, Ямпільської, Тилявецької, Шумської, Каменської волостей та деяких дрібніших володінь. В межах цих волостей знаходилися визначні волинські монастирі та численні парафії східного обряду. Внаслідок цього (незважаючи на втрату 1638 р. Луцької кафедри) позиції Уніатської Церкви на Волині динамічно зміцнювалися, і лише початок Визвольної війни 1648 р. зупинив цей процес.

2. Позиція щодо унії волинського нобілітету як східного, так і латинського обряду була складною і суперечливою. Більша частина магнатурії та шляхти першого поунійного покоління поставилася до ідеї церковної єдності вороже або нейтрально. Сталося це з таких причин. Шляхта православного віровизнання у своїй більшості орієнтувалася на позицію визнаного авторитета у справах віри – князя Костянтина Острозького. Саме через недосягнення згоди між ідеологом унії єпископом Іпатієм Потієм та князем Острозьким останній із прихильника церковної єдності став її противником. Саме цей стратегічний прорахунок уніатів призвів до відсікання від них політично активної православної шляхти Волині, пов'язаної клієнтарно-патрональними стосунками з родиною Острозьких, та дуже уповільнив поширення унії в регіоні. Шляхта латинського обряду першого поунійного покоління в переважній своїй більшості була не готова сприймати католицизм у східному (унійному) варіанті. На заваді стали національні та конфесійні стереотипи шляхти польського походження, небажання суперечити волі батьків, які гарантували права православ'я в своїх маєтностях зі сторони волинських католиків-конвертитів, спрацьовував також непрогнозований людський фактор – конфлікт князя Януша Острозького з єпископом Євгенієм Єло-Малинським з усіма його наслідками для унії є тому яскравим свідченням.

3. Успішному поширенню унії на Волині, яке припадає на середину 20-х рр. XVII ст. – 1648 р., сприяли такі фактори:

– розпад кланової клієнтарно-патрональної системи князів Острозьких, внаслідок чого їх розлогі володіння перейшли до рук прихильних унії магнатів з родин Замойських і Заславських;

– вихід на арену суспільно-релігійного життя римо-католицьких магнатів і шляхти як польського так і українського походження другого та третього поунійного покоління. Для них унія була реальністю релігійного та політичного життя суспільства, і ця обставина значно полегшувала роботу з ними як уніатських митрополитів, так і Риму в напрямку підтримки церковної єдності у їх володіннях.

¹ Яковенко Н. Українська шляхта. – К., 1993. – С. 196-197.

² АЮЗР. – Ч.1. – Т.Х. – К., 1904. – С. 500-501. Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К., 2001. – С. 102-103.

³ Colloquium Lubelskie. – Lwów, 1680. – S.37-38. Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К., 2001. – С.118-119.

⁴ «A poddani teraz naszi krorzi Greczkiei religiei po thei swietej uniei ktora przed trzema liaty dosla nienaruszenie swiätobliwiwe w milosczi w pokoju wiecznie zachowana byla z katolikami». ЦДІАК України, ф.25, оп.1, спр.56, арк.301зв.

⁵ АЮЗР. – Ч.1. – Т.VI. – К., 1883. – С.368-370.

⁶ Monumenta Ucrainae Historica. – Vol.I. – Romae, 1964. – P.284.

⁷ Протестації учасників Луцького сеймику див.: Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К., 2001. – С.132-134.

⁸ «Quo autem ad privatas ipsorum possessiones, hoc dicimus: si vellent Catholici latini, intra unum annum vix alicubi in toto Regno Schisma appareret. Quod sic probo. Libertates Nobilium in hoc Regno tales sunt, ut in bonis suis sint Domini absoluti, et possint facere quicquid ipsis videtur; praesertim in rebus ecclesiarum Ruthenorum, in quas maiorem potestatem sibi usurpant quam in ecclesias latinas. Potest ergo uno verbo sine ulla difficultate quilibet Nobiles, tanto magis Senator, ex bonis suis patrimonialibus Sacerdotes schismaticos eiicere, et unitos introducere, et tunc in Palatinatu Chiovensi, Volinensi, Podoliensi, ubi maxime viget nunc Schisma, et multa sunt ipsorum Monasteria, vix aliquid remaneret de Ministris Schismaticorum». AOSBM. EM. – Vol.I. – Romae, 1956. – P.140.

⁹ Див. AOSBM. EM. – Vol.I. – Romae, 1956. – P.140-141.

¹⁰ Collected works of Meletij Smotryc`kyj. – Volume.I. – Harvard, 1987. – P.698

¹¹ Див. Collected works of Meletij Smotryc`kyj. – Volume.I. – Harvard, 1987. – P.698-699.

¹² «Tres sunt ex poentioribus magnatibus in Volinia, qui plurimas ecclesias ritus graeci et subditos fere omnes habent schismaticos: successores ducum ab Ostrog, duces Zaslaviensis et dux Korecensis: omnes hoc adire necessarium esse duxi, quia post annum iam mihi redendum erit in Lithuaniam, et fore nonquam amplius videnda Volhinia» МУН. – Vol.IX-X. – Romae, 1971. – P.715.

¹³ Див.: AOSBM. EM. – Vol.I. – Romae, 1956. – P.223-225.

¹⁴ «Domina palatina Vilmensis quoad Ostrog respondit, expectandum esse biennium et interim dux Dominicus, successor ducis Ioannis ab Ostrog, castellani Cracoviensis pervenit ad annos discretionis et accipet medietatem Ostrog, et tunc schismatici non habebunt ullum refugium, quod in praesentia habent, et iura patronatus ad utramque partem pertinent»; AOSBM. EM. – Vol.1. – Romae, 1956. – P.227.

¹⁵ Див.: Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К., 2001. – С.30.

¹⁶ «Primo, petii ut amoveretur protopopa, qui non tantum est schismaticus, sed mere haereticus, homo pestilens, cum enim apud homines sit in opinione doctrinae, potest enim loqui latinae et graece, dicitur scire prae aliis, propterea creditur ipsi; magnam in illis partibus habet auctoritatem; multa habet sub se eiusdem ducis opida, et totum plane ducatum ipsius; nec est spes de conversione ipsius, sicut est spes de Ostrogensi; propterea obsecravi ipsium ducem, ut tantum malum amoveret a sua civitate, ne tot animas subditorum ipsius occideret;» МУН. – Vol.IX-X. – Romae, 1971. – P.716.

¹⁷ АЮЗР. – Ч.1. – Т.VI. – К., 1883. – С.405-408.

¹⁸ AOSBM. LE. – Vol.I. – Romae, 1972. – P.212-214.

¹⁹ АЮЗР. – Ч.1. – Т.VI. – К., 1883. – С.611-612.

²⁰ «Scire autem necesse est bona huius iuvenuli ducis occupare magnam partem Volhyniae, et multa millia myriadum horum numerari in iis, qui omnes sunt ritus graeci». AOSBM. LE. – Vol. I. – Romae, 1972. – P.214.

²¹ Детальніше про фундацію князя Костянтина Острозького див.: Острозька давнина. – Львів, 1995. – С.114-119.

²² Див.: АЮЗР. – Ч.1. – Т.VI. – К., 1883. – С.672-675.

²³ Див.: АЮЗР. – Ч.1. – Т.VI. – К., 1883. – С.675-677.

²⁴ Федорів Ю. Організаційна структура Української Церкви. – Торонто, 1990. – С.63.

- ²⁵ Бевзо О.А. Львівський літопис та Острозький літописець. – К.,1970. – С.137-138.
- ²⁶ Українська поезія. Середина XVII ст. – К.,1992. – С.195.
- ²⁷ Українська поезія. Середина XVII ст. – К.,1992. – С.196.
- ²⁸ Українська поезія. Середина XVII ст. – К.,1992. – С.196.
- ²⁹ Бевзо О.А. Львівський літопис та Острозький літописець. – К.,1970. – С.137.
- ³⁰ Бевзо О.А. Львівський літопис та Острозький літописець. – К.,1970. – С.138-139.
- ³¹ МУН. – Vol.XI. – Romae,1974. – P.208.
- ³² Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.40, 252-253.
- ³³ ЦДІАК України, ф.25, оп.1, спр.224, арк.79зв.-81.
- ³⁴ МУН. – Vol.XI. – Romae,1974. – P.286-287.
- ³⁵ Бевзо О.А. Львівський літопис та Острозький літописець. – К.,1970. – С.138-139.
- ³⁶ Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.237-238.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф.27, оп.1, спр.34, арк.638-641зв.
- ³⁸ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства. – К.,1930. – С.93-95. Крім того, в Луцькому повіті Юрію Заславському належало 5 сіл. Там само. С.38.
- ³⁹ Див.: Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.38, МУН. – Vol.XI. – Romae,1947. – P.208.
- ⁴⁰ Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.72.
- ⁴¹ Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.183, 197.
- ⁴² Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.179-180.
- ⁴³ Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.256-257.
- ⁴⁴ Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.258.
- ⁴⁵ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т.III. – Почаев,1890. – С.95.
- ⁴⁶ Ймовірно, це був князь Юрій Збараський, каштелян краківський у 1620-1631 рр.
- ⁴⁷ ЦДІАК України, ф.25, оп.1, спр.198, арк.1425-1428зв.
- ⁴⁸ Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.236-237.
- ⁴⁹ Stecki J. Wołyń. – Т.2. – Lwów,1871. – S.428-430.
- ⁵⁰ Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.279.
- ⁵¹ «Kładac jeszcze y ten ciężar na successorow naszych y kozdego trzymaіcego tak miasto, iako y włosci wszytke kamienską aby iezeliby z jnstinctu nieprzyiaciela dusznego successor nasz abo kto kolwiek będzie Kamienską maiętnosc po nas trzymał wpadł niaką haeresią albo w schizme Kosciola Greckiego aby takowemu w miescie y we włosci Kamienskiej w zamku y we dworach wszędzie będących niewolno było praedikowac, wiary przeciwnei Kosciolowi bozemu Rzymському Katholickiemu zborow w miescie, w zamku y dworach nie budowac, ministrow nie chowac, cerkwi y kaplice schizmatyckich na tych że miescach nie stawiac, popow schizmatykw nie chowac, ani im pozwalac praedicowacale tylko koscioly rzymskie ktore są y będą, takže cerkwie greckie w iednosci y posluszenstwie Kosciola Rzymskiego będące ktore teraz są y będące ktore w pokoіu cale y nienarusznie od tych ze successorow naszych zachowane aby były». Archiwum oo.Dominikanów w Krakowie. Acta fundacji i uposieżenia klasztoru. K.3.

Михайло Довбищенко.

Право патронату та поширення унії на Україні та Білорусі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (за матеріалами Волинського воєводства).

Робиться спроба докладно дослідити процес запровадження унії в приватновласницьких шляхетських маєтках Волині. На першому етапі (1596 – середина 20-х років XVII ст.) більша частина шляхти та магнатів відмовилася від підтримки Уніатської

Церкви, що зумовило її скромні успіхи в регіоні у цей час. Під час другого етапу (середина 20-х років XVII ст. – 1648 рік) спостерігається зростання інтересу волинського нобілітету (передусім римо-католиків) до підтримки Уніатської Церкви. Цьому сприяв розпад кланової клієнтарно-патрональної системи князів Острозьких, внаслідок чого їх розлогі володіння перейшли до рук прихильних до унії магнатів з родин Замойських і Заславських.

Myhailo Dovbyshchenko.

The Right to Patronage and Distribution of Union in Ukraine and Belorus at the end of the XVIth – in the first half of the XVIIth century (based on the materials of Volyn province).

A thorough attempt to investigate the process of the introduction of the Union in the private noble estates of Volyn is made. On the first stage (1596 – the mid of the 20-th of the XVII century) the greater part of gentry and magnates refused from the support of the Union Church. It resulted in the region at that time. During the second stage (the middle of 20-th of the XVII century – 1648) the growth of the Volyn nobility's interest (first of all of Rome-Catholics) to the support of the Union Church is observed. As a result of the disintegration of the dukes Osrozkis' clan client-patronage system, their spreading domains passed to the Zamoyskis and Zaslavskis magnates who were well-disposed to the Union.